

УДК: 904:297"12/14"(477.75)

МУСУЛЬМАНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ XIII – XV СТОЛІТЬ У СТАРОМУ КРИМУ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ломакін Д. А.

(Кримське відділення Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України)

Представлено основні наукові форуми останнього десятиліття, спрямовані на пошук шляхів вирішення проблеми збереження об'єктів культурної спадщини м. Старий Крим; проаналізовано підсумки цих заходів. Розглянуто прийняті постанови та проекти. Виділено перспективи дослідження пам'яток у майбутньому.

Ключові слова: Старий Крим, пам'ятка архітектури та містобудування, пам'ятка археології, перспективи дослідження.

На території Кіровського району та м. Старий Крим перебуває на обліку понад 150 об'єктів культурної спадщини. Три з них мають статус національного значення: мечеть Узбека та медресе, середньовічна церква X – XII ст., комплекс монастиря Сурб-Хач. Із пам'яток мусульманського походження золотоординського періоду на території міста взято на облік 8. Із них 5 – пам'ятки архітектури та містобудування (мечеть Бейбарса, мечеть Куршун-Джамі, караван-сарай, мечеть Мюск-Джамі, мечеть Узбека та медресе), 3 – археології

(споруди середньовічного міста Солхат, оборонна стіна середньовічного міста Солхат, поселення «Кринички-П»). Вкрай незадовільний стан пам'яток, їх слабка дослідженість є серйозною перешкодою на шляху повноцінного вивчення архітектури середньовічного Старого Криму. Деякі будови вже безповоротньо втрачені або зруйновані настільки, що про них можна судити виключно по рідкісних згадках в архівних документах або повідомленнями наративних джерел. Частина споруд внаслідок неодноразо-

вих ремонтів майже повністю змінили первісний вигляд і не піддаються достовірній реконструкції. Археологічно досліджені пам'ятки нечисленні, ще менше об'єктів забезпечено якісними обмірами.

Катастрофічний стан об'єктів культурної спадщини в м. Старий Крим змусило представників районної адміністрації під тиском наукових організацій і громадськості шукати можливі варіанти вирішення проблеми. 18–19 жовтня 2010 р. в Коктебелі відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Збереження культурно-історичної спадщини (Солхат – центр золотоординської культури Криму: підсумки та перспективи дослідження, проблеми збереження пам'яток)». Приводом стало внесення приміщення, в якому на умовах оренди базувалася експедиція Державного Ермітажу, до списку об'єктів, що підлягають приватизації [6, с. 9]. Конференція готувалася в екстреному порядку й була організована в короткі терміни за ініціативою фонду «Боспор» (м. Керч), КРУ «Коктебельський еколого-історико-культурний заповід-

ник «Кіммерія М. Волошина». Підтримали організацію конференції Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського, Інститут археології НАН України та ТНУ ім. В. І. Вернадського. В роботі конференції брали участь представники різних державних структур і благодійних громадських організацій. Перед учасниками з'їзду ставилося завдання – виробити низку дієвих заходів щодо захисту й популяризації культурної спадщини Старого Криму.

Лейтмотивом засідань конференції стали слова генерального консула Російської Федерації в Сімферополі В. В. Андрєєва: «Всі зусилля щодо збереження історичної спадщини повинні мати під собою державну основу». Із 17 виступів центральне місце належало доповіді М. Г. Крамаровського, присвяченій основним підсумкам археологічних досліджень у Солхаті експедиції Державного Ермітажу протягом 32 сезонів [2].

Доповідь на найгострішу тему конференції – «Проблеми охорони пам'яток культурної спадщини в Автономній Республіці Крим» – підготував голова Республіканського Комітету АР Крим з охорони культурної спадщини С. О. Тур. Учасникам конференції було надано інформацію про проблеми збереження пам'яток і можливі шляхи їх вирішення. На території Кіровського району на обліку перебуває понад 150 об'єктів культурної спадщини [8, с. 15]. Більшість із них знаходиться в аварійному стані. Причиною цього, на думку С. О. Тура, «є активний вплив на ці об'єкти природних факторів і антропогенний вплив. Серйозною проблемою у сфері обліку, охорони та використання пам'яток культурної спадщини, яка ускладнює, а часто й робить неможливим їх збереження, є відсутність коштів на облік, проектні та ремонтно-реставраційні роботи» [8, с. 15]. С. О. Тур справед-

ливо доповнив, що «серед інших проблем на території Кіровського району – це відсутність цільових програм із дослідження найзначніших археологічних пам'яток, які передбачають їх збереження та подальше використання, переведення їх територій у категорію земель історико-культурного значення, визначення власників і користувачів пам'яток, і як наслідок, відсутність охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини» [8, с. 16]. На сьогоднішні охоронні договори на пам'ятки археології Кіровського району та Старого Криму так і не укладені. На думку С. О. Тура вирішити перерахований вище комплекс проблем допоможе створення та функціонування мережі заповідників на території Криму. З цією метою «необхідно або зміцнювати вже існуючі заповідники, приєднуючи до них нові пам'ятки, або створювати невеликі заповідники в різних регіонах Криму, що дозволить зробити Крим привабливішим у туристичному плані» [8, с. 16]. Також, на його думку, створення мережі заповідників різного профілю уможливить налагодження дієвої охорони пам'яток, організацію їх систематичного наукового дослідження та музеєфікації. Пам'ятки археології середньовічного Солхата С. О. Тур запропонував ввести до складу КРУ «Еколого-історико-культурний заповідник «Кіммерія М. Волошина».

Алі Мухаммед Таха привітав учасників конференції від імені Кримського відділення Всеукраїнської асоціації громадських організацій «Аль-Раїд», яка прагне внести свій вклад у справу збереження та розвитку пам'яток культурної спадщини Криму, що свідчать про багатовікову історію Ісламу на території сучасної України. Він запропонував створити спеціальну тимчасову комісію, яка змогла б вивчити все історичне надбання Криму й

оцінити стан пам'яток із метою вироблення програми подальших дій [3].

Учені поділилися баченням проблеми збереження історичних пам'яток Старого Криму. На думку учасників конференції, «всі вони унікальні й гідні бути включеними до числа пам'яток ЮНЕСКО, але це – завдання майбутнього» [6, с. 10]. На цьому етапі, на думку ректора РВНЗ «Кримський університет культури, мистецтв і туризму» О. А. Габрієляна, «порушені питання вимагають створення та реалізації комплексної програми збереження історичної спадщини» [6, с. 10]. Підсумком конференції стало прийняття звернення на адресу Ради Міністрів і Верховної Ради АРК, у якому підкреслювалася важливість і необхідність прийняття невідкладних заходів щодо подальшого вивчення та охорони архітектурно-археологічного комплексу Солхата.

Пошук рішення проблеми охорони історико-культурних пам'яток у Старому Криму продовжився 19 жовтня 2012 року. У м. Феодосія з ініціативи народного депутата України Ю. В. Львовича відбувся Міжнародний науково-практичний круглий стіл на тему: «Проблеми дослідження та відновлення історичної спадщини тюркомусульманської культури XIII – XV ст. у Криму. Пам'ятка національного значення «Мечеть Узбека та медресе в м. Старий Крим». Конференція спрямовувалася на реалізацію проекту щодо збереження та музеєфікації пам'яток. В роботі взяли участь директор Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України А. М. Вінграновський, голова Республіканського комітету АРК з охорони культурної спадщини Л. М. Опанасюк, провідний науковий співробітник Державного Ермітажу, керівник Старокримської археологічної експедиції, доктор історичних наук М. Г. Крамаровський, провідні фахівці-реставратори, сходозна-

вці, дослідники пам'яток тюркомусульманської культури з України, Росії, Азербайджану [5].

У вітальному слові до учасників конференції Ю. В. Львовича зазначила важливу практичну частину питання: необхідність збереження та відновлення пам'ятки через розуміння державою важливості міжнаціональної та міжконфесійної злагоди, а також значення економічної складової питання – популяризація пам'ятки з метою залучення в регіон туристів. А. М. Вінграновський підкреслив соціальну та наукову значущість заходу.

Із доповіддю «Комплекс мечеті та медресе в історії середньовічного Солхата» виступив М. Г. Крамаровський. Учасникам конференції було представлено історію вивчення пам'яток, коротку характеристику артефактів, виявлених під час робіт на території комплексу мечеті Узбека та медресе, підкреслено важливу роль у житті ісламської громади середньовічного Солхата. «У нас є всі підстави вважати, що це унікальна пам'ятка, її історичний і культурний статус диктує необхідність реставрації», – підсумував М. Г. Крамаровський.

Директор КРУ «Бахчисарайський державний історико-культурний заповідник», кандидат історичних наук В. Є. Науменко порушив питання про внесення археологічного комплексу до списку культурної спадщини ЮНЕСКО. Він висвітлив основні вимоги організації до пам'яток культурної спадщини й актуальні питання музеєфікації комплексу медресе та мечеті Узбека. В. Є. Науменко зазначив, що, виконавши ряд умов, при спільній плідній роботі комплекс цілком може бути внесено до списку. На думку В. Є. Науменка, на цьому етапі об'єкт підлягає консервації та частковій реставрації [10]. Професор Інституту історії Казанського федерального університету Альберт Бурханов поділився

досвідом вивчення золотоординських пам'яток у Татарстані, зазначив необхідність ухвалення державної програми з вивчення, збереження пам'яток золотоординської епохи в Криму.

Голова Республіканського комітету АРК з охорони культурної спадщини Л. М. Опанасюк розповіла про актуальні проблеми охорони й реставрації мусульманських пам'яток у Криму та способи їх вирішення, про розробку проекту консервації медресе, проект реставрації мечеті Узбека. 2010 р. було укладено охоронний договір на комплекс мечеті хана Узбека та медресе з Міністерством архітектури і будівельної політики АРК. Воно взяло на себе певні зобов'язання, проте на сьогодні у функції цього міністерства не входить охорона культурної спадщини, тому й немає відповідної зацікавленості в збереженні та правильній експлуатації об'єкта. На думку Л. М. Опанасюк, Старокримський комплекс археологічних пам'яток слід передати на баланс Республіканського комітету з охорони культурної спадщини. Відомство вже направило в Міністерство культури свої пропозиції з цього питання.

Директор Республіканського підприємства «Кримська комплексна архітектурно-реставраційна майстерня «Укрпроектреставрація», Заслужений архітектор Криму Ш. У. Халілов повідомив про розробку установою проекту реставрації мечеті Узбека, проекту з консервації медресе. 2007 року вартість реставраційних робіт на старокримському комплексі становила 5 млн. 200 тис. гривень. Через відсутність коштів проекти не реалізовано [9].

Фахівці з Азербайджану – завідувачка сектору реставрації-проектування та експертизи відділу культурної спадщини Міністерства культури та туризму Азербайджанської Республіки Асмая Шакурова й головний архітектор проекту Науково-

дослідного проектного інституту «Азербарпа» Адалат Маммедов поділилися досвідом реставрації архітектурних пам'яток в Азербайджані, висловили готовність сприяти реставрації комплексу.

Підсумком роботи конференції стала прийнята її учасниками резолюція, в якій зазначалися наступні положення:

1. Вважати доцільною музеєфікацію пам'ятки «Мечеть хана Узбека та медресе в м. Старий Крим», для чого визнати необхідним:

– провести археолого-архітектурне дослідження комплексу (в рамках польового сезону 2013 р.);

– з урахуванням отриманих даних розробити та погодити проект реставраційних робіт на об'єкті з підготовкою робочої документації (3-й квартал 2014 р.);

– виконати реставраційні роботи на об'єкті та благоустрій прилеглих територій (2014–2015 рр.).

2. Для забезпечення належного рівня робіт звернутися до наукових, дослідницьких, реставраційних установ і організацій Азербайджану, Казахстану, Росії та Туреччини з пропозицією про співпрацю в реалізації проекту.

3. Для реалізації проекту визнати за необхідне створення робочого комітету з числа профільних експертів.

Учасники обох наукових конференцій справедливо відзначили, що однією з найважливіших умов збереження археологічних пам'яток Старого Криму є створення на їх основі масштабного туристичного комплексу, вигідного в інвестиційному плані. Робота в цьому напрямі розпочалася 2006 р. Для Всекримського конкурсу проектів було підготовлено програму «Створення інформаційно-туристичного центру та розвиток інфраструктури туризму в Кіровському районі». Розроблено маршрути, видано два інформаційних букле-

ти по Старому Криму та Кіровському району в цілому. Відсутність фінансування не дозволила реалізувати заплановане [6, с. 10].

2012 р. ТОВ «Центр бізнес-рішень «Оптимум» розпочав розробку інвестиційного проекту «Створення етнографічного села «Кримський світ», який реалізовуватиметься в м. Старий Крим. Замовниками проекту стали Міністерство культури АР Крим, Агентство регіонального розвитку АР Крим та Кримський університет культури, мистецтв і туризму [7]. Проект розробляється з метою подальшого залучення інвестицій на виконання пункту 2 рішення Верховної Ради АР Крим від 28 листопада 2012 р. № 1023-6/12 щодо вжиття заходів, спрямованих на розвиток спеціалізованих об'єктів туристичної інфраструктури, орієнтованих на міжсезоння. Він розрахований на забезпечення ефективного використання рекреаційного потенціалу території Кіровського району та м. Старий Крим шляхом розвитку етнографічного туризму. Розробники приступили до збору вихідних даних, необхідних для формування інвестиційного проекту. Заплановано низку зустрічей із керівництвом і фахівцями Кіровської районної державної адміністрації та Старокримського міського виконавчого комітету. Аналізується нормативно-правова база, розглядається міжнародний досвід щодо створення етнографічних об'єктів [7].

У рамках реалізації проекту на сьогодні розроблено ескізний макет розміщення об'єктів етнографічного села, обрано земельну ділянку з його розміщення, розроблено проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки, що зараз перебуває в стадії узгодження, проведено історико-архівні та бібліографічні дослідження. Виділена для розміщення етнооб'єкта територія розташована на в'їзді до м. Старий Крим, паралельна трасі Сімфе-

рополь–Феодосія. На території етнографічного села передбачається розважальна зона та зона розміщення етнографічних подвір'їв: українського, російського, вірменського, татарського, болгарського, грецького, німецького, чеського. Об'єкти села «Кримський світ» планується ввести в культурно-етнографічні туристичні маршрути Криму.

17 квітня 2013 р. під час чергового засідання Верховної Ради АРК фракція «Курултай-Рух» ініціювала святкування 2014 р. 700-річчя мечеті хана Узбека (При цьому дату заснування мечеті досі остаточно не встановлено. Результати археологічних досліджень М. Г. Крамаровського вказують на те, що мечеть було засновано пізніше загальноприйнятої дати). Як зазначив депутат Верховної Ради АРК від фракції «Курултай-Рух» Р. А. Чубаров, цей захід має стати серйозним приводом для того, щоб звернути увагу на стан збереження на півострові пам'яток ісламської та кримськотатарської культури, архітектури й історії, які перебувають у занедбаному стані [4].

На думку Р. А. Чубарова, такою історичною спадщиною держава повинна пишатися, використовувати для просвіти нових поколінь і для залучення туристів. У той же час в автономії відсутня цілісна концепція та комплексна, системна робота щодо захисту й відновлення об'єктів старовини. «Коли ж ідеться про кримськотатарські пам'ятки культури та історії, то тут взагалі спостерігається відверте ігнорування необхідності відновлення пам'яток», – зазначив Р. А. Чубаров. Депутат доповнив, що наполягатиме на розгляді цього питання на засіданні Верховної Ради АРК у травні 2013р. [1].

Голова Республіканського комітету Автономної Республіки Крим з охорони культурної спадщини Л. М. Опанасюк справедливо підкреслила, що «Узбек хан-джами – пам'ятка національ-

ного значення, потрібно вжити всіх заходів для того, щоб її зберегти. Що стосується медресе, то будівлю варто не відбудувувати, а консервувати, щоб була перспектива внесення до світового списку культурної спадщини. Але питання одне – все впирається в кошти» [4].

Більшість об'єктів комплексу мусульманських пам'яток золотоординського періоду на території м. Старий Крим знаходиться в незадовільному, частково в аварійному стані. Лише пам'ятка національного значення, діюча мечеть Узбека, відреставрована й підтримується мусульманською громадою міста. Потрібна якнайшвидша розробка й прийняття проектів дослідження пам'яток, їх консервації та реставрації. Для запобігання подальшого руйнування та розграбування необхідне укладення охоронних договорів на пам'ятки археології. Здійснити перелічені заходи на цьому етапі неможливо через відсутність необхідного фінансування. Учасники наукових з'їздів 2010 і 2012 рр. дійшли висновку, що знайти вихід із ситуації, що склалася, можливо лише шляхом створення на основі пам'яток

масштабного туристичного комплексу, вигідного в інвестиційному плані. Озвучувалися кілька варіантів вирішення проблеми:

1. Створення мережі заповідників на базі пам'яток. Об'єкти археології середньовічного Солхата пропонувалося ввести до складу КРУ «Еколого-історико-культурний заповідник «Кіммерія М. Волошина»;

2. Розробка окремих інвестиційних туристичних проектів. Приклад – «Створення етнографічного села «Кримський світ»;

3. Розробка великої мережі туристичних маршрутів. Вироблення дієвих заходів щодо залучення вітчизняних і зарубіжних туристів.

Реалізація перерахованих заходів дозволить отримати стабільне фінансування, що дасть можливість здійснювати безперервне наукове дослідження пам'яток, розробляти та впроваджувати проекти з реставрації й музеєфікації, розпочати плідну роботу щодо внесення археологічного комплексу до списку культурної спадщини ЮНЕСКО.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власти Крыма игнорируют необходимость восстановления крымскотатарских памятников [Электронный ресурс] / Тюркист. – Режим доступа : <http://www.turkist.org/2013/04/uzbek-han-camisi.html>.

2. Крамаровский М. Г. Солхат-Крым, XIII – XIV вв. / М. Г. Крамаровский // Откровения древнего Солхата : Матер. Междунар. науч.-практич. конф. «Сохранение культурного и исторического наследия Крыма» «Солхат – центр золотоординской культуры Крыма : итоги и перспективы исследования, проблемы сохранения памятников» / Совет Министров Автономной Республики Крым; под ред. А. Г. Герцена. – [X., 2010]. – С. 21–27.

3. Крымские мусульмане : Вместе восстановим историческое наследие по-

луострова [Электронный ресурс] / Ислам в Украине. – информационно-аналитический проект, рассказывающий о жизни мусульман в Украине. – Режим доступа : http://islam.in.ua/3/rus/full_news/8052/visibletype/1/ForceParentID/8052/TemplateName/news_print/ParentIndexName/news_id/index.html.

4. Курултай-Рух иницирует празднование 700-летия мечети хана Узбека [Электронный ресурс] / Qha. – Агентство «Крымские новости». – Режим доступа : <http://qha.com.ua/kurultairuh-initiiruet-prazdnovanie-700letiya-mechetihana-uzbeka-125189.html>.

5. Максимов С., Левочкина Ю.: У нас есть огромное богатство – традиция межнационального согласия [Электронный ресурс] / Кировец. – информационно-аналитическое издание. – Режим до-

ступа : http://kirovec.at.ua/news/julija_ljovochkina_u_nas_est_ogromnoe_bogatstvo_tradicija_mezhnacionalnogo_soglasija/2012-10-24-2111.

6. Откровения древнего Солхата : Матер. Междунар. науч.-практич. конф. «Сохранение культурного и исторического наследия Крыма» «Солхат – центр золотоордынской культуры Крыма : итоги и перспективы исследования, проблемы сохранения памятников» / Совет Министров Автономной Республики Крым; под ред. А. Г. Герцена. – [X., 2010]. – 202 с.

7. Программа «Крымский мир» [Электронный ресурс] / Этнографическая деревня «Крымский мир». – Учебная лаборатория. – Режим доступа : http://crimeanworld.blogspot.com/p/blog-page_1190.html.

8. Тур С. А. Проблемы охраны памятников культурного наследия в Автономной республике Крым / С. А. Тур // Откровения древнего Солхата : Матер. Междунар. науч.-практич. конф. «Сохранение культурного и исторического наследия Крыма» «Солхат – центр золотоордынской культуры Крыма : итоги и

перспективы исследования, проблемы сохранения памятников» / Совет Министров Автономной Республики Крым; под ред. А. Г. Герцена. – [X., 2010]. – С. 14–21.

9. Усеинова Г. Народный депутат Украины Юлия Левочкина инициировала мероприятия по сохранению памятников Солхата [Электронный ресурс] / Голос Крыма. – информационно-аналитическое издание. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=8489>.

10. «У нас есть огромное богатство – традиция межнационального согласия». По итогам международного круглого стола на тему : «Проблемы исследования и восстановления исторического наследия тюрко-мусульманской культуры XIII – XV веков в Крыму [Электронный ресурс] / Республиканский комитет Автономной Республики Крым по делам межнациональных отношений и депортированных граждан. – официальный сайт. – Режим доступа : <http://reskomnac.ark.gov.ua/info/anonssob/567-lu-nas-est-ogromnoe-bogatstvotradiciya-mezhnacionalnogo-soglasiyar>.

Ломакин Д.А. Мусульманские памятники XIII – XV веков в Старом Крыму: перспективы исследования. *Представлены основные научные форумы последнего десятилетия, направленные на поиск путей решения проблемы сохранения объектов культурного наследия г. Старый Крым; проанализированы итоги этих мероприятий. Рассмотрены принятые постановления и проекты. Выделены перспективы исследования памятников в дальнейшем.*

Ключевые слова: Старый Крым, памятник архитектуры и градостроительства, памятник археологии, перспективы исследования

Lomakin D.A. Muslim monuments of the XIII – XV-th century in Stary Krym: research perspectives. *The article presents the main scientific forums of the last decade, which were aimed at finding solutions to the problem of preservation of cultural heritage in the Stary Krym. Analyzed the results of these activities. The considered is adopted resolutions and projects. The main prospects of research of monuments in the future are allocated.*

Keywords: Stary Krym, architecture and town planning monument, monument of archeology, research perspectives.